

HEBRAISK BOGTRYK I ÆLDRE OG NYERE TID

AF OVERRABBINER D. SIMONSEN

GUTENBERGS Kunst blev hurtigt taget i Brug af Jøderne. Dog blev det ikke Opfinderens jødiske Landsmænd, der kom til at oprette de første hebraiske Officiner, men de første hebraiske Trykværker saa Lyset i Italien. Der var endnu knap hengaaet et Decennium efter at tyske Typografer havde bragt den nye Kunst i Udøvelse i Italien, før den første hebraiske Bog, der bærer et Datum, udkom, idet *Abraham ben Chajjim* fra Pesaro 30. Juli 1474, som det først for nylig er blevet eftervist, i Ferrara fuldendte Trykningen af Ritualværket *Tur Jore Dea*. Efterskriften, som Mesteren sætter efter sit Værk, en ret anselig Foliant, vidner om den Møje, han har haft, og hans Glæde over at have naaet sit Maal, og endelig om hans Haab, snart at lade andre Arbejder udgaa fra sit Officin. Haabet savnede ikke Grund. Jøderne havde altid været ivrige Læsere, og da det er den fromme Israelit en religiøs Pligt »at granske i Læren«, kunde Udgaver af Bibelen, dens Fortolkninger, de talmudiske Skrifter, filosofiske Bøger, Ritualværker, ikke at tale om Bønnebøger, regne paa et stort Publikum uden for de egentlig faglærdes Kreds. Haandskrifter vare selvfølgelig ret kostbare og paa Grund af Religionsfølgelserne sjældne. Ved en enkelt Autodafé i Paris var der (1242) blevet brændt en Snes Vognmandslæs talmudiske Haandskrifter; som bekendt er da ogsaa kun et eneste fuldstændigt Talmudhaandskrift — nu i det kgl. Bibliotek i München — bevaret indtil Nutiden. Bogtrykkerkunsten maatte da finde en frodig Jordbund hos Jøderne, hvor den i det hele fulgte samme Veje som i de andre Officiner. Ligesom hos Gutenberg og hans Medhjælpere ere allerede de første Arbejder overordentlig vellykkede, klart og smukt trykte med dybsort Farve paa godt Papir, sjældnere paa det kostbare Pergament. Man følger Haandskrifterne i hele Indretningen, og særlige Titelblade, Pagination og Signaturer mangle i Begyndelsen. Bogtrykkeren, der i den ældre Tid for det meste ogsaa var Boghandler, giver ofte udførlige og interessante Meddelelser, der i Regelen findes ved Bogens Slutning. Vi læse der bl. a., at Fru *Estellina*, gift med en af den ovennævnte Abrahams første Konkurrenter, Dr. med. *Abraham ben Salomo Cunat* (efter andre: *Conte*), hjalp med ved Sætningen af det religionsfilosofiske Værk *Bechinat Olam* (Mantua, uden Datum, men c. 1476—1480). I det hele har det været almindeligt lige til Nutiden, at Sættere og Trykkere, efter at Forlæggere, Bogtrykkeriejere og Udgivere ere rykkede op paa Titelbladene, have indtegnet deres Navne ved Bøgernes Slutning, og mange personalhistorisk vigtige Notitser, f. Eks. om ret mange Proselytter til Jødedommen blandt Bogtrykkerkunstens Udøvere, ere os her bevarede. Arbejdernes Navne hjælpe ofte stærkt paa Gled til at bestemme Tid og Sted for et Værk. De kalde deres Gerning, som jo saa tidt tjente Religionens Studium og Praksis, for »det hellige Arbejde«.

Ikke blot i Kulturcentre som Ferrara og Mantua trykte man tidligt hebraisk, ogsaa i Reggio i Calabrien og i Flækken Pieve di Sacco udkom 1475 vigtige Værker, i Reggio den mest læste af alle Pentateuchkommentarer: *Raschi*¹⁾, i Pieve Ritualværket »*De 4 Turim*« (Fig. 1), af hvilket ovennævnte Jore Dea kun er II Del. Tages Hensyn til Bøgenes Omfang, er *Meschullam Kuzis* Trykkeri i Pieve formodentlig det, der først af alle er sat i Gang. Disse to Officiner præstere, saa vidt bekendt, dog intet mere, hvorimod Dr. *Abraham Cunat* bl. a. udsendte Filosofen *Levi ben Gersons* Bibelkommentar, en Rhetorik, et lille astronomisk Værk

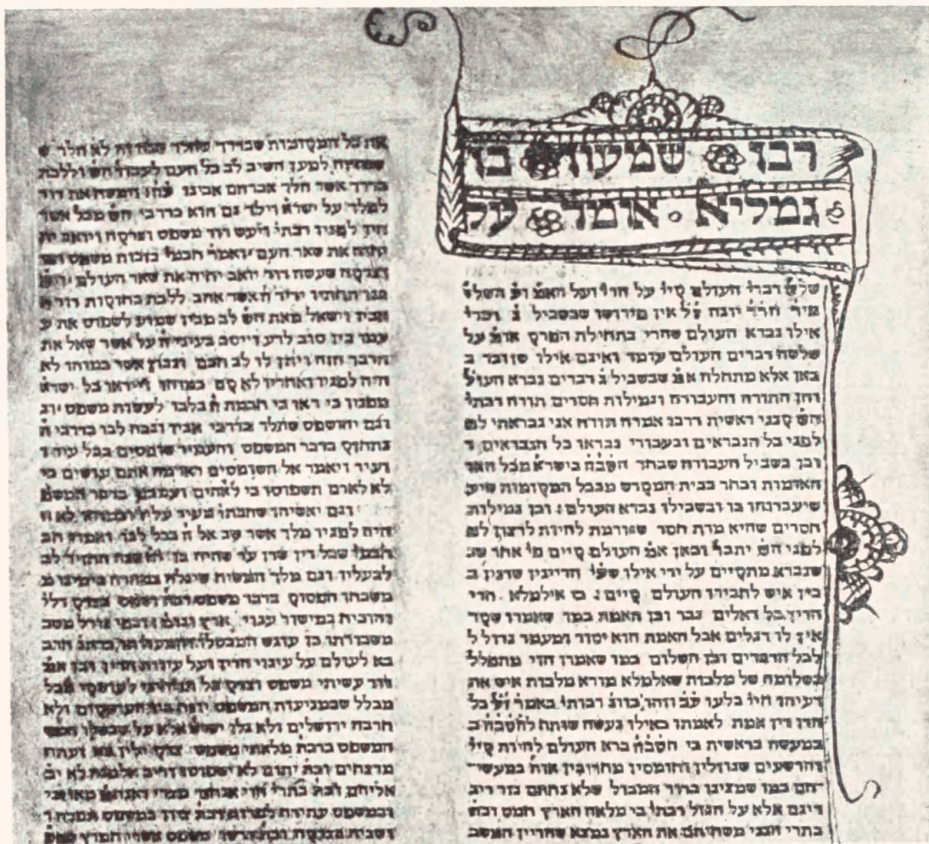

Fig. 1. Del af en Side af »*De 4 Turim*«, Pieve di Sacco 1475. Ca.²/₃ af Originalens Størrelse. Forsiringen er tegnet med Pennen.

og det historiske Værk *Josippon* (Fig. 2). Et Antal Værker, der ved de ensartede Typer vise indbyrdes Slægtskab, uden Angivelse af Sted og Tid, tilhøre ogsaa en meget tidlig Periode og ere, som jeg andetsteds har eftervist, vistnok trykte i Rom (se Fig. 3 og 4; 3 er uden Tvivl ældst). Ubekendt er det derimod, hvor den første daterede Bibeltekst, *Psalterne* med *David Kimchis* Fortolkning 1477 (Fig. 5), tryk-

¹⁾ Abbreviation af Rabbi Schelomo Jizchaki. Gennem den katolske Teolog Nicolaus de Lyra, der benytter Raschi meget hvor det gælder at finde Bibelordets bogstavelige Mening, er den jødiske Exeget blevet af stor Betydning for Luther, der paa samme Omraade ofte følger Lyras Udlægning.

tes af Mester *Joseph* og hans Kammerater. Paa Grund af Typelighed er den sammenstillet med en Udgave af de 5 *Mosebøger*, af hvilken de fleste kendte Eksemplarer ere trykte paa Pergament, og som foruden Teksten, forsynet med Vokaler og Accenter, endnu i Randen bringer *Raschis* Kommentar og den gamle kaldæiske Oversættelse *Onkelos*. Paa fremmed Bekostning tryktes denne af den ovennævnte *Abraham ben Chajjim* 1482 i Bologna (Fig. 6).

Selv den i Hebraisk ukyndige Iagttager vil kunne bemærke, at der i de givne Prøver forekommer Typer af ganske forskelligt Snit, dels de stivere, saakaldte Kvadratbogstaver (se f. Eks. Fig. 3—4) og dels de rundere, mere kursive Rabbinske eller Raschibogstaver (Fig. 2). For begge ligge selvfølgelig Manuskripternes Bogstavformer til Grund, og da Bibelhaandskrifter til rituel Brug skrives med Kvadratbogstaver, benyttes disse gennemgaaende ogsaa til Bibeludgavernes Tekst —

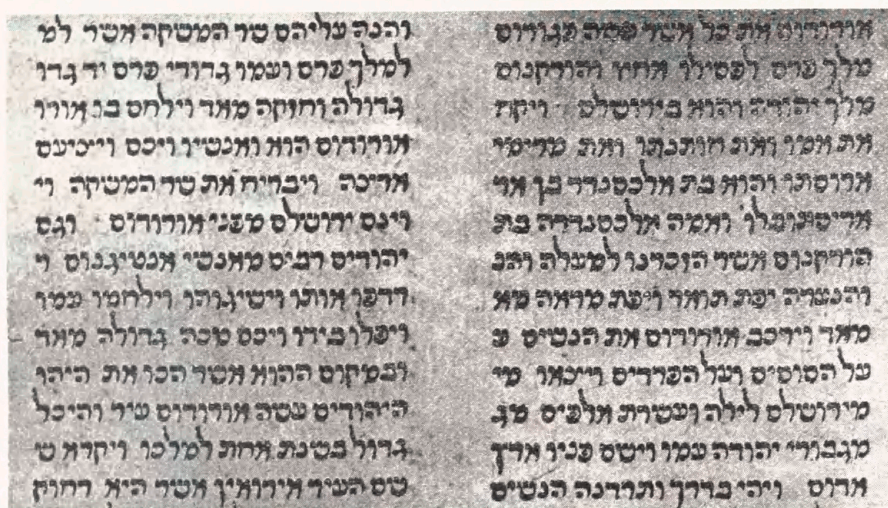

Fig. 2. Del af en Side af Josippon, Mantua 1476—80. Henved original Størrelse.

foruden til meget andet, saaledes nu om Stunder i de hebraiske Aviser, hvorimod Bibel- og Talmudkommentarer hovedsageligt sættes med en af de mere kursive Former (se Fig. 5 og 6 Anvendelsen af begge Former). Beslægtet hermed er en navnlig til Trykning af Tysk brugt Type (Fig. 13), hvorimod den mest kursive Bogstavform, der i Privathaandskrifter og Breve er fremherskende, ikke brugtes synderligt af de professionelle Skrivere, og den forekommer derfor kun yderst sjældent i Tryk.

Dernæst vil enhver bemærke, at Bibelteksten i Fig. 6 foruden at skille sig fra Randtrykkene ved Bogstavformerne, ogsaa udmærker sig ved et Antal Punkter og forskelligt formede Streger i, oven for og neden under Kvadratbogstaverne. Disse Særtegn — der ere af forholdsvis yngre Oprindelse og derfor ikke anbringes i de i Synagogen brugte Thoraruller, der afspejle den ældste Skrivemaade — ere dels Vokalerne, der i Hebraisk ligesom i andre semitiske Sprog ikke nødvendigt behøve at medskrives for at det skrevne kan læses, og dels Accenterne, der gøre Tjeneste baade som Interpunktionstegn, som Betegnelse af Stavelsetonen og

endelig vise den ejendommelige Cantillation, med hvilken Bibelteksten i Synagogen foredrages. At en saadan Tekst med Vokaler og Accenter er langt besværligere at sætte end Randtrykkets, er indlysende, og man vil forstaa, at der gik nogle Aar, før man vovede sig til et saadant Arbejde; Fagmænd ville beundre den Dygtighed, hvormed det er gjort.

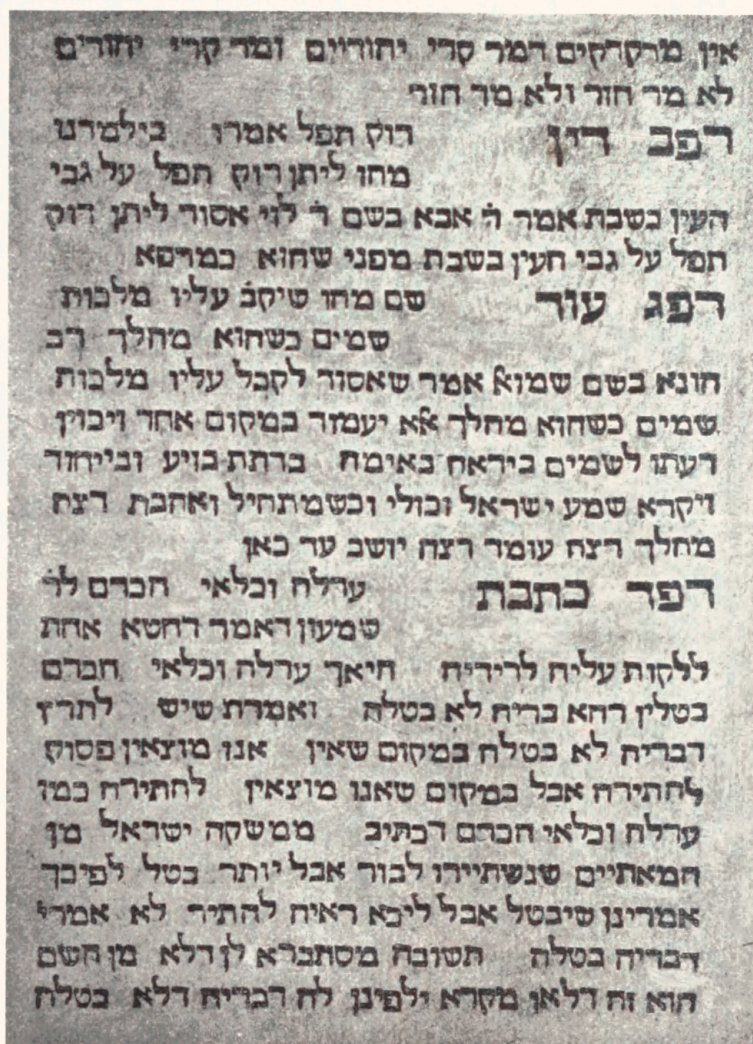

Fig. 3. En Side af R. Salomon ben Addereths Responsa, Rom? før 1480.
Henved Originalens Størrelse.

En vis Vanskelighed beredes i øvrigt endnu derved, navnlig ved Udslutning af smalle Kolumner, at det hebraiske Sprog ikke tillader, at Ordene deles. I Fig. 6 ses, at Sætteren har hjulpet sig paa samme Maade som hans Fagfælle i København — hvorom senere — endnu 300 Aar senere gjorde det. I nogle Trykkerier anvendes samme Middel, som Skriverne benyttede sig af, nemlig at forlænge visse

שנה תמימה אין אנו חייבין עליה כלום **ימיץ** במגילת איכה השיב אהור ימינו
 לקץ הימין קץ נחתי לימיני כל זמן שימיני משועבדת בניי משועבדין גאלתי ימיני
 גאלתי בניי הוא שדור אמ' למען יחלץ יריד חושע ימיז וענז ובראש גמ רחלק פי לקץ שעת
 הקבץ להחזיר ימינו לפניו

סליק פירקא

יניבא בראש גמ דם השוחט אחר בעוף מאי לאו בעוף רקא בעי לרמיה ליניבא לא
 בחיח רקא בעי לרמיה ללכא ובפ כסוי חרסל חיה נפל ליה יניבא בכיתניה פי דם
 חעוף שעושין אותו להמית התולעת שגל בפשתן ויש מפרש התולע הוח כשיריה דם חעוף
 בורה מן הפשתן ודם החיה עושים אותו לצבע לכא סם שמו לכא ודם החיה מחוק אותו
 חגוון ועוד מפורש בערך אנכא **ינן** כבדיתא רד איעור פל לב לפני שמש
 ינן שמו שהוא עתיד לינן ישיני עפר לפיכך נקרא שמו ינן

סליק פירקא

יסכה ברא גמ דם בן סורר ומורה יסכה זו שררה ולמ נקל שמה יסכה שסכתה ברוח
 הקודש לא יסכה שהכל סבין בפייה **יסמין** כוספא דיסמין פי בערך כסף
 סליק פירקא

יעל קגס יאוש שלא מרעת בראש גמ דם אילו מציאות ע עד זומם אביי אמ' למפרע
 הוא נפסל בפרק דיני ממונות בשלשה זה בורר לו ובגמ דם המרובה ל לחי

Fig. 4. Del af en Side af Nathan ben Jehiels talmudiske Ordbog Aruch, Rom? for 1480. Ca. 2/3 af Originalens Størrelse.

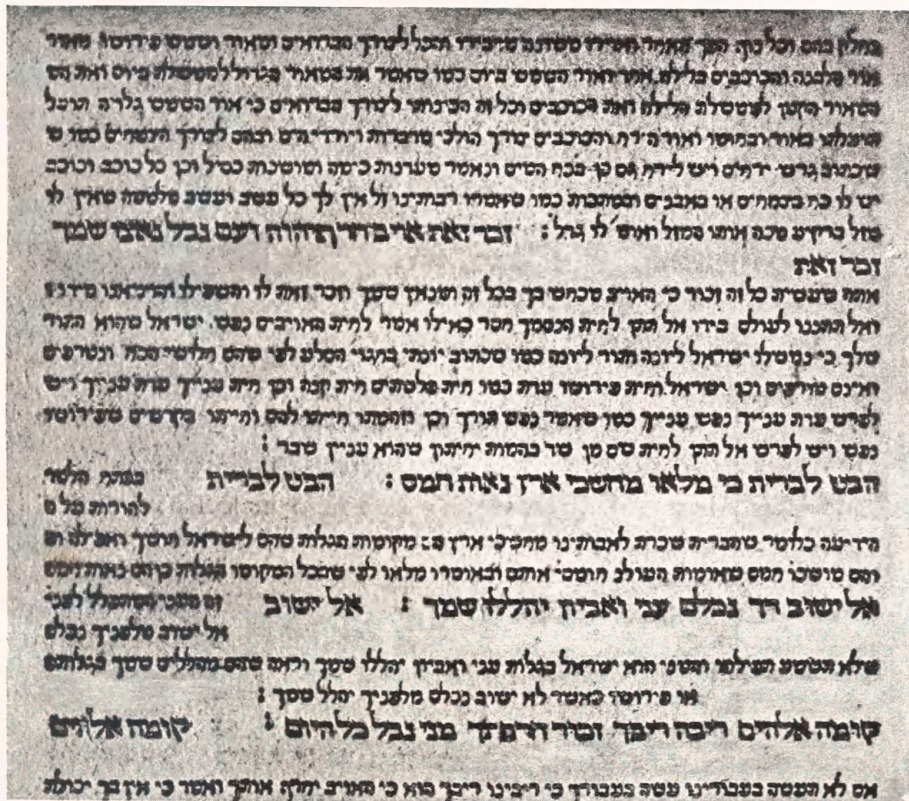

Fig. 5. Del af en Side af Davids Psalmer med David Kimchis Kommentar, Bologna?? 1477. Henved Originalens Størrelse.

Bogstaver (et Eks. ses Fig. 7 Linie 3 til venstre). Sjældnere ses den daarlige Udvej brugt, at et Bogstav er taget af en for lille Grad, f. Eks. Petit hvor ellers trykt med Korpus.

Her vil jeg endnu berøre et Forhold, som vel ingenlunde er særligt for den hebraiske Typografi, men dog her paa Grund af Værkernes Indhold har udviklet sig paa en Maade, der atter udkræver stor Omsigt hos Arbejderen. I Udgaven af Pentateuchen med Raschi og Onkelos (Fig. 6) skal selvfølgelig hver Side have det til Teksten svarende Stykke af den kaldæiske Oversættelse og Kommentaren. Disse tre Faktorer sammenarbejdes forholdsvis let. Men ganske anderledes vanskeligt bliver det, naar i Tidens Løb Kommentarenes Tal forøges, disse atter fortolkes,

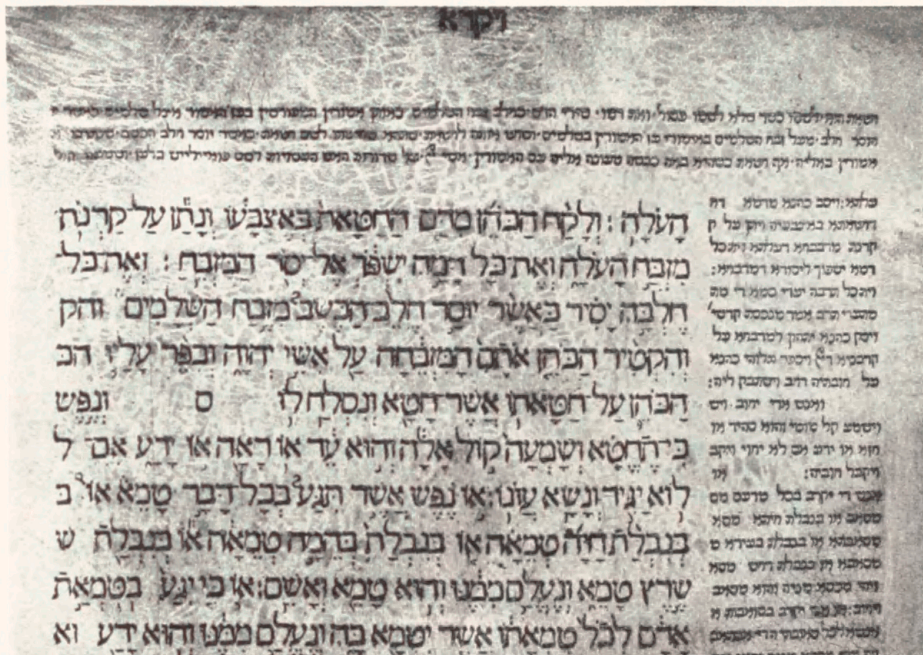

Fig. 6. Del af en Side af Mosebøgerne med Raschi foroven (og forneden) og Onkelos tilhøjre, Bologna 1482. Ca. $\frac{2}{3}$ af Originalens Størrelse.

Noter af de forskelligste Arter, rent videnskabelige og rent praktiske, tilføjes, og stedse, til Bekvemmelighed for Læserne, paa hver Side netop det til Hovedteksten (Bibel, Talmud, Ritualværk) svarende skal meddeles og i overskuelig Form, saa at ingen Sammenblanding er mulig, og ingen Henvisning misforstaas. Man se Fig. 12 en Bibeltekst med Kommentarer og som et Mønster paa Overskueligheden i Mangfoldigheden et moderne Aftryk af en Ritualtekst Fig. 16, hvor Læseren har 14 forskellige Værker, Notesamlinger etc. for sig.

Enhver, der behandler Jødernes Historie eller en Side af deres Liv i det 15de Aarhundrede, faar et Stik i Hjertet, naar han vender sig til den pyrenæiske Halvø. Ingen Sinde har vel kristelig Fanatisme paa Tronen givet sig et grummere Udtryk end da Ferdinand og Isabella, efter at Maurerne vare blevne besejrede, jog deres højtannede og driftige Hundredtusinder af jødiske Undersaatter i Landflygtighed,

til Døden eller til den med Afsky modtagne Daab. I Spanien trykte Jøderne tidligt, og i Portugal, som snart fulgte Broderlandets ubarmhjertige Eksempel, havde Jøderne endog indført den nye Kunst, der først nogen Tid efter udøvedes af Kristne. Og de skønne og korrekte Værker, som udgik fra Byer som Hija, Guadalajara, Leiria, Haro, Zamora og Lissabon, nu alle Sjældenheder af første Rang, lade se, hvor meget ogsaa den hebraiske Typografi har tabt ved de udmærkede dygtige Bogtrykkeres nødtvungne Ophør med deres Virksomhed. Den Mester, der har skaaret Stemplerne til den i Hija trykte *Tur Orach Chajjim* (Fig. 7), var

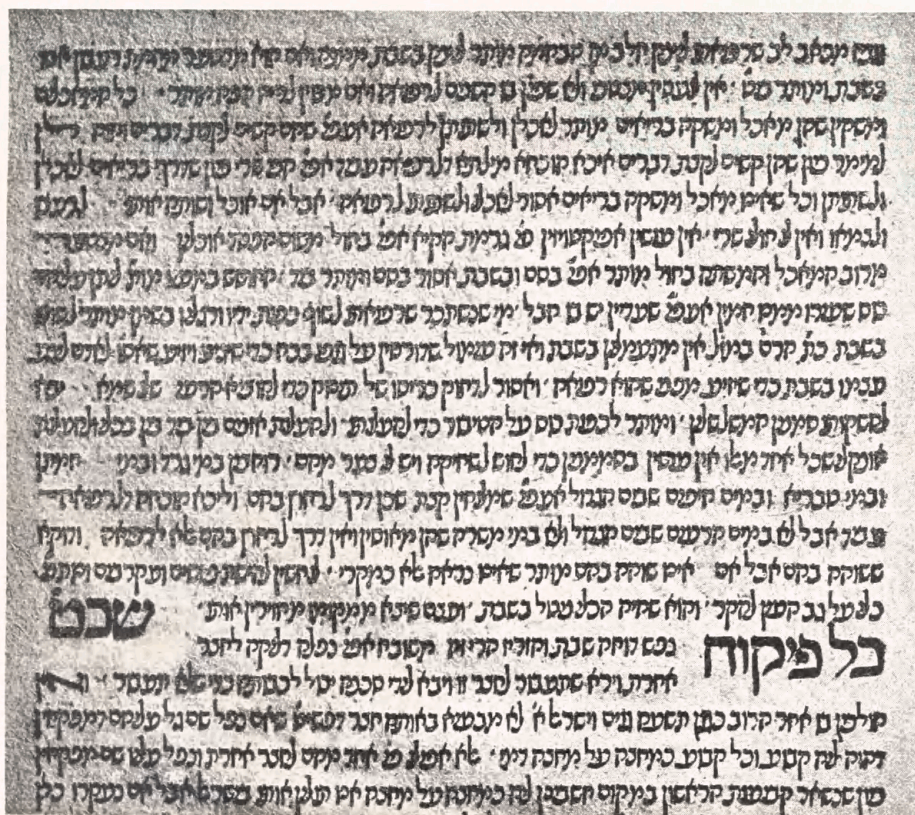

Fig. 7. Del af en Side af *Tur Orach Chajjim*, Hija i Aragonien 1485. Ca. $\frac{4}{5}$ af Originalens Størrelse.

en sand Kunstner, der vidste at undgaa den Stivhed, som Typesats har i Sammenligning med et godt Haandskrift, og Sætteren er gaaet saa godt ind paa hans Intentioner, saa at dette Værk viser en lignende Forening af Regelbundethed og Frihed som den, Kelmscottpressen i vore Dage har efterstræbt¹⁾. Flere af Bogstaverne op-

¹⁾ Desværre giver den fotografiske Ætsning ingen Forestilling om Bogens Skønhed. Denne Afbildning og andre, der ere fremstillede efter Fotografier tagne af Incunabler i det jødisk-teologiske Seminar Breslaus righoldige Bibliotek, have alle faaet noget grumset over sig. Fotografen synes ikke at have holdt sig de ham givne Forskrifter efterrettelig. De her, efter Bøger i min Bogsamling, af dette Skrifts Redaktør tagne Fotografier adskille sig i den Grad fra hine, at jeg slet ikke behøver enkeltvis at angive, hvilket Bibliotek Originalerne tilhøre.

træde i forskellige Former for ligesom i Haandskrifterne at kunne stemmes fuldkomment sammen med Omgivelserne. Og selv om maaske Typer og den rigtig nok langt vanskeligere Sats i Pentateuchdugaven Lissabon 1491 (Fig. 8) ikke fuldt staar Maal med den nysnævnte Bogs, saa kan *de Rossi* dog med Rette kalde dette Tryk den eleganteste Bibeltekst, som det 15de Aarhundrede har frembragt. Man maa beundre den Omhyggelighed, med hvilken Teksterne ere behandlede. I den kaldæiske Oversættelse er der — hvad ret sjældent forekommer — tilsat Accenter, og i den hebraiske Tekst er den i andre Bibeludgaver næsten altid udeladte Rafe-

Fig. 8. Del af en Side af Mosebøgerne med Raschi foroven (og forneden) og Onkelos tilvenstre, Lissabon 1491. Ca. $\frac{4}{5}$ af Originalens Størrelse. Pergamenttryk.

streg, der betegner visse Bogstavers Aspiration, regelmæssigt vedføjet. Det benyttede Eksemplar er trykt paa Pergament. — Disse Trykkerier døde, som alt sagt, en brat Død. En Del Typeformer vandrede med deres Ejere til det gæstfrie Tyrki, men her præsteredes intet, der kunde maale sig med de gamle Tryk. Papir og Farve er ogsaa langt daarligere end Spaniens og Portugals.

Imidlertid havde i Italien en fra Tyskland stammende Familie, der efter sit Ophold i den lille øvreitalienske By *Soncino* havde antaget dette Bynavn som Familienavn, begyndt at udfolde en overordentlig Virksomhed. Lægen *Israel Natan Soncino* satte 1483 sin Søn *Josua Samuel* i Vej som Bogtrykker, og Officinets første Præstationer, to Bind af Talmud, viste straks de store Maal, man havde sat sig,

og den udmærkede Maade, paa hvilken man søgte at løse de stillede Opgaver, saaledes ved en omhyggelig Tekstredaktion og ved Valget af de Talmudteksten ledsagende Kommentarer. Men det er fortrinsvis Josua Samuels Neveu *Gerson* (*Hieronymus, Geronimo*), der har gjort Navnet *Soncino* berømt. Paa mange Steder i Italien arbejdede han foruden i Soncino, trykte i Casale maggiore, Brescia, Fano, Pesaro o. s. v., indtil han endelig, træt af sin Omflakken og trykket af Konkurrence fra Venedig, maatte udvandre til Tyrkiet, hvor han døde 1534 i Konstantinopel, midt i en ny betydelig Virksomhed, der overgik til hans Søn *Elieser*. *Gerson Soncino* trykte for første Gang hele Bibelen, mange Dele af Talmud med Kommentarer — en tidligere portugisisk Talmududgave omtales, men kendes ikke —, Bønebøger (Fig. 9), store Ritualværker, nyhebraiske Digtere etc., og han forsynede overhovedet det italiensk-jødiske Bogmarked ganske anderledes, end tidligere havde været Tilfældet. Savnede han gode Manuskripter til at lægge til Grund for sine Udgaver, foretog han store Rejser for at skaffe sig saadanne. Hans Virksomhedstrang førte ham uden for hans specielle Omraade, idet han trykte mange latinske og italienske Værker, endda ogsaa lidt Græsk¹⁾. Han frygtede ikke for at kappes med en *Aldus Manutius*, og hans Petrarcaudgave, der tog Aldineren til Forbillede, skal efter en sagkyndig som Panizzi overgaa Forbilledet i Skønhed. Til Gengæld gik *Aldus* lidt ind paa *Gersons* Omraade, idet han trykte en lille hebraisk Grammatik. For begge Konkurrenter arbejdede den fortrinlige Skriftskærer *Francesco da Bologna*. Soncinaternes Tal er saa stort og de levnedes Eksemplarer til Dels saa faa og saa spredte, at de gentagne Forsøg paa at skrive dette Officins Historie endnu ikke have naaet deres endelige Maal. Af Manzoni's store Værk udkom kun nogle Dele før Forfatterens Død. Hvor højt Samtiden satte Trykkeriets Virksomhed vidner en Sætterskrift om: Jesajas Ord (Kap. 2 V. 3) »Thi fra Zion udgaar Læren og Herrens Ord fra Jerusalem« omskrives af Sætteren til: »Thi fra Zion udgaar Læren og Herrens Ord fra *Soncino*«. For den kristne Kirke er G. Soncinos Bibeludgave, Brescia 1494, blevet af særlig Betydning: det var efter denne at Luther oversatte det gamle Testamente.

Soncinaterne gribe ogsaa ind som medvirkende i et af en anden tysk Familie *Günzenhauser* oprettet Trykkeri i Neapel, der fra 1486—1492 leverede udmærkede Ting, derimellem et Værk af den arabiske Læge *Avicenna* i hebraisk Oversættelse. Et af de sidste og vigtigste Værker, der udgik herfra, var *Mischna* (den ældste Del af Talmud) med *Maimonides's* Kommentar (Fig. 10). Den Prøve, som her gives af dette Pragtværk, viser et Antal Overstregninger. De skyldes Censuren. Inkquisitionen passede nemlig nu paa de trykte hebraiske Bøger lige saa vel som paa Haandskrifterne. Snart konfiskeredes Bunker af Bøger og brændtes under Paaskud af, at de indeholdt Bespottelser af den kristne Religion, og snart — og saaledes heldigvis i de fleste Tilfælde — nøjedes man med at udrive eller slette det som bespotteligt antagne. Eller rettere: man tvang Jøderne til selv at slette de Steder, Inkquisitionen tog Anstød af, for saa vidt da ikke Skriveren eller Bogtrykkeren paa

¹⁾ Paa de hebraiske Bøger kalder han sig mest med Navnet *Gerson*, der tilfældigvis (se II Mosebog Kap. 2 V. 22, hvor Moses som landflygtig kalder sin Søn saaledes) stemmer med Bærerens Vandrelev og derfor accentueres af ham. Lang Tid vidste Bibliograferne ikke, at Hieronymus Soncino, hvis latinske og italienske Tryk man beundrede, var den samme som *Gerson*. Efter at Identiteten var bleven absolut konstateret, maatte Beundringen vokse i geometrisk Proportion.

Forhaand havde udeladt dem, og de af Tribunalet befuldmægtigede Censorer, der havde Liste over, hvad der paa hver Side af de forskellige Værker skulde slettes, gennemgik da de af Politiet hos Jøderne tagne Eksemplarer. Mange gamle Bøger bære Mærker af 3—4 Gange at være reviderede. Selve denne lille Prøve viser ogsaa de kuriøse Vendinger, Censuren fremkaldte. Man vil se, at der to Steder er skrevet noget som Erstatning for det slettede. Strøget er et Ord, der sigter til Oldtidsfolkene som »Hedninge«. Men Censor mente, at der sigtedes til de kristne, slettede da det anstødelige Ord, og Bogens Ejer fik Lov til i Stedet for »Hedninge«

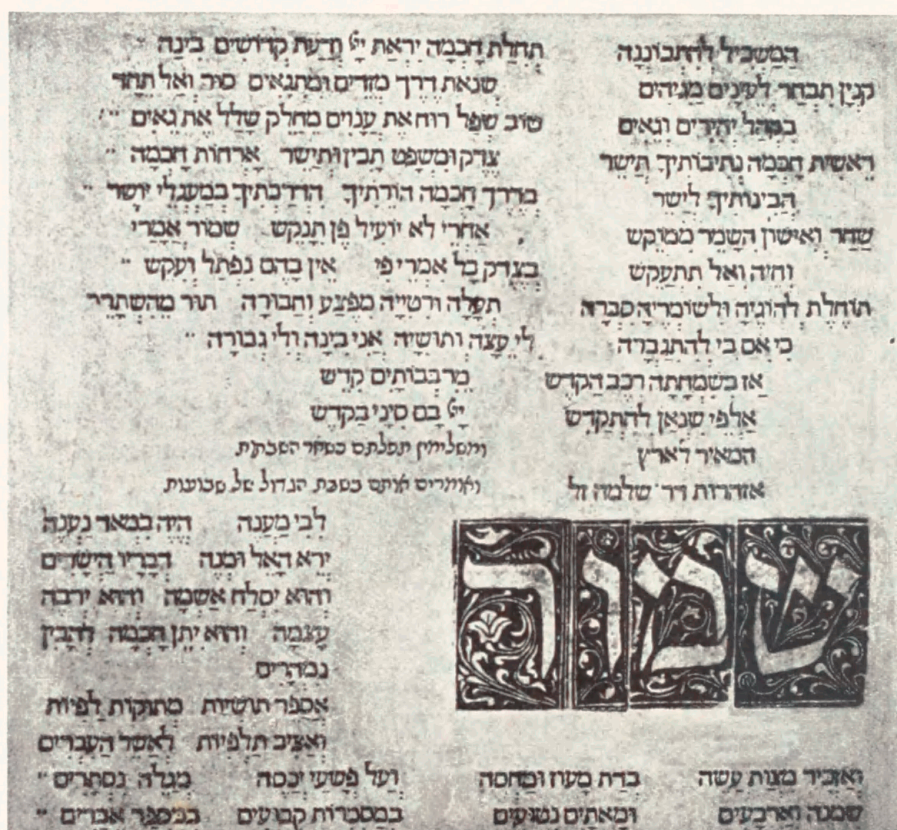
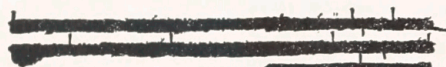

Fig. 9. Del af en Side af Festdagsbønnerne, Soncino og Casale maggiore 1486. Prøven indeholder poetiske Stykker. Ca. $\frac{5}{6}$ af Originalens Størrelse. Pergamenttryk.

at skrive »Samaritanere«, skønt der ikke med et Muk i hele Forbindelsen tales om Samaritanere. Det kunde være fristende at fortælle om Censuren, der i tidligere Tid har kostet Jøderne mange Taarer og mange — Penge, men det vilde føre for vidt. I een Talmududgave mangler hele Afsnittet om Hedenskabet; der var for den Tids Censorer saa meget at stryge, at man foretrak at stryge hele Folioheftet. Fra Rusland, hvor Censuren jo endnu bestaar, fortælles det, at Censor en Gang har maattet ændre i Davids Psalmer, hvor han fandt, at den hellige Sanger i Ps. 40 V. 3 havde haanet den græsk-katolske Kirke. Han skal i Stedet for »Tit ha Javen«, Sumpens Dynd, have læst »Tit ha Javan«, Grækernes Dynd, og da

rettet Grækerne til Romere. Men denne Udgave har jeg ikke set. Men sikkert er det, at man i moderne Udgaver kan læse i Stedet for »Ikke-Jøder, som ikke ere Afgudsdyrkere« etc. det af Censor fremkaldte meningsløse »Afgudsdyrkere, som ikke ere Afgudsdyrkere«. Og ligeledes er det sikkert, at i en moderne karæisk Bønnebog et stort Stykke, der var taget fra Profeten Ezekiel, er strøget. — Resultatet af Censorvirksomhed har, foruden de Ulemper og Ulykker, som Censorernes jødiske samtidige led under, for vort Vedkommende ogsaa været, at en Række Værker ere bleven mere eller mindre forvanskede eller forkortede overleverede

עבירה ורה

ב סתראין מהם ריפוי ממין אבל לא ריפוי נפשות ואין מסתפרין מהם בכל מקום דבריר' מ באיר והכמים אמרים ברשות הרבים מותר אבל לא ר בינו לבינו רשוי ממונן שריפה לו הגוי בהמתנו אפי' עבדנו ורשוי נפשות שישאחנו לנ עגמוזה ממנו כשכתן לו הרשעה משלו חבל כשיחמר כמה שיתפסח מות' ולפיכך מותר לרין ולקחת כסחמתה הירפאות מהן ואחרי לקחת מהן פירוש עינינו ואין הלכס בר' מאיר

א ילוד דברים של אסורין ואיסורין איסור הנאה היין והחומץ של שהיה מתחלתו של יין וחרס אנדרינו ועורות לכובים רשבג' או כוסן שהקרקע שלו עגול אסור ומשוך מותר ובשר הנכנס לבית עבודה ורה מותר והויצא אסור מפע שהוא זכחי מתיס דבריר עקיבא ההולכין בתרפות שלהן אסור מלשאת ולתת עמחן והכמים מתירים

ארינוס קסר חמלך קיה עושה פיע ידוע ונוכל חותי בין ימים הרב ואחר כן עשה מומנן כלי חרס בלתי מוכשל וקיה מולך חותו עמו וכל שעה סהיה כריך יין קיה שניה חתיכה מלחתי הכלי במים והוא כמותו וישקע סגוטי ו וישאר המים מוזב בין נהיה שותה ולא יתנו מנעשה היו עשין כבי ארס כזמן חבור המנסה ויהא נקרא חרס חכדינו מיוחס לח כדינו וכל כוכין גזיר מלב לפי שהיו כוכין על לבן ומתי אים חותו נסוח מין מועברת הכעלים ותרפות הגרעון והכזוי ומקום התרופה קורין ל למקום הככזה והתקנה נסוח כיוני ריך כיוני לבתי עש שהנלכין להם ולפיכך נקראו הטועים ההולכים בתרפות והכמים מותר כשכאן י יחידים חבל שיייה שרייה חכורין שמתא דעתן לחזור ולהלכה כרכן ר' שגבנו עקבת

ו אין מוכרין להם דוכים ואריות ולא כל דבר שישנוק לרבים ואין בונין עמהם בסילקי וגרודן ואצטריא ובימה אבל בתינן עמחם דיומסיות ומרחצאו' הניעו לכמה שמעטירין בה עבוד' ורה אסור מלבנותה

כל דבר שיש בגזוק לרבים כגון כלי מלחמה כגון נכלי יסורין כגון שלשלות וככלי כרול וכינוקס וכמו כן אין מתקין להם כלי המלחמה ואין מלמדין להם החריבות והדמיוס ו כינוס כהם שלא לצורך המשיחיתין בארץ להשחית וכסילקי וגרודן וחצטריא וכיונה כגון תלמי כסאות ואצטריא שישוין לכבוד ו כשכילה וכימוסות כריכות וארמנות וכמה כנין עשוי כמין קשת

ח אין מוכרין להם במחור לקרקע אבל מוכר הוא משיקצין ר' יהודה אומר מוכר הוא לו על מנת לקרין אין משכירין להם בתים בארץ ישראל ואין צריך לומר ש שדות ובסוריא משכירין להם בתים אבל לא שדות ו ובחוצה לארץ מוכרין בתים ומשכירין שדות דבריר מאיר ר' יוסא אומר אף בארץ ישראל משכירין להם בתים ובסוריא מוכרין בתים ומשכירין שדות ובחוצה לארץ מוכרין אילו ואילו

עקי חסור דכרים חלו מה שאמיה תניה לא תחם לח תתן להם חביה כקרקע לפי ככלל לא תחם והזני שמכיל מהן הפרשת תרומה ומנעמית והלכ' בר' יוסי וכלכר שישכיר כל חיש שנים אבל שלשם או יותר לח ישכיר להם שמת *

ט אף במקום שאמרו להשכיר לא לבית דירה אמרו מפע שהוא מבעט לתובה עבודה ורה ש שנאמר ולא תביא תועבה אל בתיך בכל מקום לא ישכיר לא את המרחץ מפע שהיא נקראת על שמו

Fig. 10. Del af en Side af Mischna med Maimonides's Kommentar, Neapel 1492. Ca. 2/3 af Originalens Størrelse. Censurmærker.

til os. Moderne Kritik har hjulpet paa mange af de fordærvede Steder, men meget har man sikkert undladt at trykke, hvor nogen Kollision var at frygte.

Italien beholdt foreløbig Førstillingen i det 16de Aarhundrede. I det tyrkiske Rige tryktes der vel overordentlig meget i hele Aarhundredet, dels i Konstantinopel, dels i Saloniki, i Palæstina i Byen Safed, og mange af disse Udgaver ere for Tekstens Vedkommende endnu af største Værd, men det typografiske Udstyr kan aldeles ikke maale sig med, hvad der andetsteds præsteredes. I Frankrig og England havde Jøderne forlængst haft samme sørgelige Lod som den, der ramte deres Trosfæller i Spanien og Portugal ved den nye Tids Begyndelse: at forjages fra deres Fædreland. En Bibeludgave, som Robert Stephanus i Midten af det 16de Aarhundrede udgav i Paris, minder i sin Skønhed om Spaniens og Portugals Tryk,

men er ikke korrekt. I Tyskland, Bogtrykkerkunstens Hjemland, var Jødernes Stilling ved de Forfølgelser, som Pesten («den sorte Død») i Midten af det 14de Aarhundrede havde medført, blevet meget forværret, saa at vi begribe, at der i det 15de Aarhundrede slet intet hebraisk Trykkeri fandtes i Tyskland. Hvad der tryktes af Hebraisk i de almindelige Trykkerier var kristne lærdes Smaating, Læseøvelser, smaa Grammatikker eller lidt Polemik mod Jøderne. I det 16de Aarhundrede finde vi vel forskellige fortjenstfulde Bogtrykkere i Augsburg, Oels, Thiengen, Ichen-

ספר מתורגמן

מעשה ידי אמן • בביאור כל מלות • חמודות
 גם הלוח • הנמצאות כלשון ארמי • בתרגום
 אנגלוס ויוצתן וירושלמי • והיטיב
 את כל אשר דבר • בפרט
 אליה המלחבר •

נדפס פה בעיר איזנה על ידי שאילוט בגיט • עם ספר קום
 הנקרא בלסון, רומי פריוולג'ים כתוב וחתום מיד ארנוני
 הקיסר ירה שלא יהיה שום אדם טירפיסהו תוך
 מטף עשר שנים מהיום יום ה'
 כה ינוס לחדש אב ט"א
 לשנת

Fig. 11. Titel til Elias Levitas aramæiske Ordbog *Sefer Meturgeman*, Isny 1541. Fol. Originalens Størrelse. Vokalerne ved de store Bogstaver ere tilskrevne.

hausen, men intet *Officin* var af Bestand. Af særlig Interesse var Trykkeriet i den württembergiske By Isny, hvor den kristne lærde *Paulus Fagius (Büchlin)* i Forening med den af ham fra Italien til Tyskland tilbagekaldte jødiske lærde *Elias Levita* trykte leksikalske Værker af den sidstnævnte, et enkelt i ret splendid Udstyrelse (Fig. 11). Af de ikke faa endnu uløste Gaader, som den jødiske Typografis Historie har givet Forskeren, nævner jeg den, at der i Mainz 1584 tryktes en spansk Oversættelse af den spanske jødiske Festsdagsliturgi. I Byen og dens Omgivelser fandtes ingen spanske Jøder. — Det var, som alt nævnt, i Italien, at Tyngdepunktet endnu laa.

bleven Grundlaget for alle senere, saaledes ogsaa for den mest udbredte, som den kristne lærde Johan Buxtorf udgav i 4 Bd. i Folio (1618—19) i Basel hos sin Svigersøn Ludvig König (Fig. 12)¹). Og medens det ikke var lykkedes Soncino at trykke den hele Talmud med Kommentarer, tilendebragte Bomberg dette Kæmpeværk (det store kgl. Biblioteks Eksp. er i 18 Bd. Folio) i 3 Aar, 1520—22. Udstyrelsen er særdeles god, men det Hastværk, hvormed der tryktes, forklarer, at der er mange Fejl, som desværre forøgedes i 2 senere Aftryk. Desuden udgav han den langt mindre voluminøse palæstinensiske Talmudrecension. Til at optælle de Ud-gaver af Bibelen, Liturgien, Midraschværker, Responsasamlinger, religionsfilosofiske Bøger, som udsendtes af Bomberg, er her ikke Lejlighed, og det er i øvrigt slet ikke muligt at gøre det fuldstændigt, da endnu ingen har gjort den Bombergske Virksomhed til Genstand for Specialundersøgelse. Hans Blik var saa omfattende, at han endog forsynede Jødernes eneste Sekt, Karæerne, med en Udgave af deres Bønnebog. Og endnu længe efter hans Bogtrykkeris Ophør anførtes det som Anbefaling paa hebraiske Bøgers Titel, at de vare trykte med Bombergske Typer.

En storartet Virksomhed fremkalder let Efterlignere og Konkurrenter, og Venedig saa da ogsaa forskellige andre fortjenstfulde hebraiske Trykkerier fremstaa, derimellem dem, der vare grundlagte af Adelsfamilierne *Giustiniani* og *Bragadini*. *M. A. Giustiniani*, for hvem den udmærkede franske Skriftstøber Guillaume le Bé arbejdede, trykte ligeledes hele Talmud, og da hans Udgave var bedre end Bombergs, navnlig ved Tilføjelsen af meget værdifulde Noter, som de for ham arbejdende jødiske lærde leverede, blev det denne, som kom til at ligge til Grund for de fleste af de mangfoldige senere Udgaver. En Konkurrencestrid mellem *Giustiniani* og *Bragadino*, der paa een Gang begge udgave Maimonides's store Værk *Mischne Thora* i mægtige Folianter, henledte desværre alt for stærkt de højere Magters Opmærksomhed paa de blomstrende Trykkerier, og da samtidig døbte Jøder rejste nye Anklager mod Talmud, dekreterede Inkquisitionen og billigede Pave Julius III, at alle Talmudeksemplarer skulde brændes. Leo X havde opmuntret Bomberg til Udgivelsen, nu skulde, næppe en Menneskealder derefter, alle Eksemplarer forsvinde. Ingen Remonstration hjalp. I Rom brændte man Talmud og mange andre hebraiske Skrifter den 9. September 1553 (den jødiske Nytaarsdag), og rundt omkring i de andre italienske Byer konfiskeredes og brændtes alt hvad man hos Boghandlerne og hos Jøderne kunde faa fat paa af hebraisk Litteratur. Dog udkom der 1554 en ny Bulle, som bød, at Jøderne vel under Døds-

¹) Den jødiske Hovedkorrektør Abraham Brunschwig's udførlige og højst interessante Efterskrift med en omhyggeligt udarbejdet Trykfejlsliste var ganske ukendt, indtil jeg, efter et Eksemplar i min Besiddelse, fik den reproduceret ved F. Hendriksen. Prof. J. Dérenbourg lod paa Grund af Efterskriftens Vigtighed denne optrykke paa ny med fransk Oversættelse. — I øvrigt er der at skelne mellem to Arter af Korrektører, saadanne, som, hvor et egentligt Forfattermanuskript ikke forelaa, efter Haandskrifter eller ældre Tryk konstituerede den Tekst, der overgaves Sætterne, altsaa vare en Slags Udgivere, og saadanne, som kun paasaa, at Sætter og Trykker havde gjort deres Skyldighed. Rørende er det mod Slutningen af en *Mischna*udgave (Venedig 1606) at læse en Notits om Bogtrykkeren *Abraham ben Nachman*, der, før han var helt færdig med sit Værk, mærkede Dødens Komme. Der berettes, hvorledes han paa Dødslejet kaldte Slægtninge og Venner, men fremfor alle Trykkeriets Arbejdere, for at bønfalde dem om at fuldføre Værket med samme Omhu, som de havde udvist under hans Tilsyn. Efter den indtrængende Formaning lagde han sig til Hvile og »gik til sine Fædre«.

straf skulde aflevere deres Talmudeksemplarer, men at man ikke maatte bemægtige sig andre jødiske Skrifter. Men Bogkonfiskationer og Revisioner fulgte fra nu af Slag i Slag, hvor Inkquisition og Pave havde Magt. Trykkerierne i Italien havde hermed faaet deres Grundskud, og det hjalp lidet, at Jøderne, for at besværgе Farerne, satte Selvcensuren i System. En halv Snes Aar arbejdede de store Trykkerier i Venedig aldeles ikke. Før og efter denne Katastrofe er der vel trykt meget,

עֲרֵבִית פֶּן כֹּל נִדְרֵי

אָל רִיא נִדְרֵיכִי • אָמ אַל רִיא אִיסוּרֵיכִי • אָמ אַל רִיא שְׁבֻעוֹת • אָמ אַל רִיא חֲרָאוֹת • אָמ
 אַל רִיא קִלְלוֹת • אָמ אַל רִיא קִנְיָנוֹת • אָמ חֲלֵי נֹו כֶּאֱמֹן : דִּאז אִיר ווערן טון אִין
 סִדְרִי • אָמ דִּאז אַ רֹווערן שווערן • אָמ דִּאז אִיר ווערן אַבֶּן חֲרֵט • אָמ דִּאז אִיר
 ווערן אַבֶּן אַטור אַויף אַונדן לֵיב : טֹון טאַג כִּיסוּרֵיכִי דַען דִּאז אִין • בִּין יוֹם
 כִּיסוּרֵיכִי דַען דִּאז אַט אַויף דִּאז אַט יאַר נֹו גֹוֹטן : אַויף זִיא אַן אִיר אַבֶּן חֲרֵט אַן
 זִיא • אַל זִיא זאַלן זִין אַנדֶר : זִיא זאַלן זִין סַעֵר גַעבֶּן • זִיא זאַלן זִין סַעֵר שְׁטַעֵר
 זִיא זאַלן זִין בַּטֵּל אָמ אַבֹּטֵל • כִּיט זִיא זאַלן זִין גַּישְׁטַעֵרֶקט נאָך בִּישְׁטַעֵטִיקט : אַונדֶר
 נִדְרֵי זאַל זִין קִין נִדְרֵי • אָמ אַונדֶר אִיסוּר : זאַל זִין קִין אִיסוּר • אָמ אַונדֶר שְׁבֻעָה : זאַל
 זִין קִין טְבֻעָה :
 דִּאז זאַט אַן דִּיאז אַמֶּל דַען חֲזֵן אָמ נֹו זִיא שְׁטִיבֶן כִּיא אִית דִּאז אִין גַּלְיִיך אַז ווען דִּיאז אַתֶּךָ

Fig. 13. Del af en Side af tysk Bønnebog til Nytaar og Forsoningsdag, Krakau 1571.
 Ca. 3/4 af Originalens Størrelse.

Pragtværker og Godtkøbsvarer, saasom i Sabionetta, Mantua, Padua, i Venedig af den ovennævnte Familie Bragadini indtil Nutiden, og i det sidste Aarhundrede særlig meget i Livorno, til Dels til Eksport til Jøderne i Orienten, men en *Gerson Soncinos* og en *Daniel Bombergs* Tid kom ikke mere tilbage.

Østeuropas Andel i det jødiske Bogmarkeds Forsyning blev aldrig saa glimrende som Italiens, hvor Kunstforstand og Smag ogsaa levede i Ghettoet. Men baade i de halvt tyske og i de helt slaviske Lande finde vi dog betydelig og til

Dels fortrinlig Virksomhed. Saaledes i Prag. Navnkundige ere i denne By Bogtrykkerfamilierne *Gerson Kohn* og *Bak* (16de—17de Aarhundrede), og fra Krakau og Lublin o. a. Stæder forsynedes den store østeuropæiske jødiske Befolkning med et rigt Udvalg af gamle og nye Værker. Den Prøve, her leveres af et Unicum fra Krakau (Fig. 13), er trods de hebraiske Bogstaver en *tysk* Oversættelse af Bønerne for Nytaarsfesten og Forsoningsdagen. Saaledes ere fra ældre Tid indtil vore Dage de forskellige Landsmaal, Arabisk, Persisk, Tysk, Spansk, Fransk, Portugisisk, Græsk, først skrevne, saa trykte med hebraiske Bogstaver¹⁾. Paa denne Maade bleve Jøderne, der saa godt som alle uden Undtagelse, Mænd og Kvinder, kunde læse »det hellige Sprog«s Bogstaver paa en Tid, da Læsekunsten ellers ikke var synderlig udbredt i de store Kredse, bekendte ikke blot med jødiske Værker, men lige saa vel med 1001 Nat, Sagnet om Kong Artur og hans Kreds, men naturligvis først og fremmest med Oversættelser af Bibelen, let tilgængelige Moralværker, Ritualskrifter, religiøse og verdslige Lejlighedsdigte og, som i det nævnte Tilfælde, Bønebogen. Endnu bestandig trykkes med den Konservatisme, der hos Jøderne saa ejendommeligt forbinder sig med Bevægelighed og Lyst til nyt, paa den tyrkiske Halvø Bøger og Aviser med hebraiske Bogstaver paa »Ladino«, et Sprog, hvis Grundlag her er det Spanske fra det 15de Aarhundrede, som det drog i Landflygtighed med Forfædrene, og der udgaar f. Eks. i New York Blade, langt større end noget som helst dansk, der for den mindre kyndige se ud som vare de trykte paa Hebraisk, medens i Virkeligheden Sproget er det højtske, som med de i Middelalderen fra Tyskland fordrevne kom til de polske Lande, i Tidens Løb dels er naturligt ændret, dels broderet med hebraiske Ord og Talemaader, med polske og russiske og nu i Amerika med engelske. At den overvejende Del af den for Jøder bestemte Litteratur trykkes med Landsmaalets rette Bogstaver eller, naar med hebraiske Bogstaver, da ogsaa paa det hebraiske Sprog, bemærker jeg kun, for at det foranstaaende ikke skal misforstaas.

Overflødigt, som det egentlig burde være at bemærke dette, kunde det maaske ogsaa være at gøre opmærksom paa, at der i mange store Trykkerier, hvis Hovedvirksomhed ligger paa andre Omraader, ogsaa fra gammel Tid af og nu trykkes Hebraisk, til Dels endog udmærket. Særlig fortjener at nævnes de i flere Sprog trykte Udgaver af det gamle og det nye Testamente, de saakaldte Polyglotter, saasom den Complutensiske, der er navnkundig ved at her det nye Testamente for første Gang tryktes paa Græsk (Alcalá 1514 ff.), Antwerpenerpolyglotten, trykt af den verdensberømte *Christopher Plantin* i 8 Bd. Fol. 1569—72, af hvilken et paa fint Pergament trykt Eksempplar, der har tilhørt Hertugen af Alba, forevises i British Museum som en særlig Skat, Pariserpolyglotten, 9 Bind i stort Folio (hos A. Vitré 1629—45), paa hvilken *le Jay* ofrede sin Formue og stolt afslog Kardinal *Richelieus* Tilbud om Hjælp, der kun skulde ydes, naar *Richelieus* Navn kunde blive knyttet til Foretagendet, og endelig den mindst smukke men righoldigste af alle og med mangfoldige værdifulde Tillæg forøgede Londonerpolyglotte

¹⁾ Omvendt forekommer det ogsaa, at Hebraisk omskrives med de moderne Sprogs Bogstaver, som her, hvor Majoriteten af Læsere ikke kan antages at forstaa Hebraisk, eller i videnskabelige Værker, hvor Udtalen skal fikseres. Særlig nødvendig er Transskriptionen i Musikalier med underlagt Tekst, da Hebraisk, som bekendt, skrives fra højre til venstre og derfor kun med Vold kan anbringes under de den modsatte Retning følgende Noder.

(1653—57), der i nogle Eksemplarer er dediceret Oliver Cromwell, i andre Kong Karl II. Tidspunktet, da dette mægtige Værk (8 Bind fol. max.) udkom, forklarer Variationen¹⁾. Disse Værker vare bestemte for kristne lærde; for Jøderne udgav *E. Soncino* i Konstantinopel 1546—47 to Polyglotter af Mosebøgerne, hvor de arabiske, persiske, spanske og græske Oversættelser alle ere trykte med hebraiske Bogstaver. Det ejendommeligste Bibelværk i vore Dage er den endnu ufuldendte »Regnbuebibel« (der for amerikansk Regning trykkes i Leipzig), i hvilken de forskellige Kilder, som Kritikerne mene at finde i de bibelske Bøger, træde frem for Øjet derved, at hver »Kilde« har sin Farve. Bogstavfarven er sort overalt, men Papiret er for den Sætning eller Sætningsdel, der skilles fra sine Omgivelser, rødfarvet, blaat o. s. v. i alle Regnbuens Farver.

Men vi vende tilbage til vort specielle Tema. I det 17de Aarhundrede havde Holland modtaget mange af de saakaldte *Marannos*, Ætlinge af de i sin Tid tvangsdøbte spanske og portugisiske Jøder, der gennem Generationer i deres Hjerter havde holdt fast ved Fædrenes Tro, og som det endelig var lykkedes at slippe bort fra Inkquisitionens lige over for de »nykristne« særligt vaagne Øje. Forfølgelser i Tyskland og særlig Kosakopstanden i Rusland (1648) bragte ogsaa mange tyske og østeuropæiske Jøder til det frie Hollands Byer, og der maatte og kunde under de frie Forhold da skaffes disse nye Skarer de nye Bøger, til hvis Tilvejebringelse de selv ivrigt medvirkede. En ny Blomstringstid begyndte, der mindede om den bedste italienske. Vi møde her som Bogtrykker: Polyhistoren, Rabbiner i Amsterdam, *Manasse ben Israel*, hvis Træk gennem Rembrandts Radering turde være mange bekendt. Spaniens stolte Ætling stod ikke blot i Forbindelse med den svenske Dronning Christina, ogsaa en Oliver Cromwell og hans Raadgivere lyttede til hans Bøn og bøjede sig for hans Argumenter, da han begærede, at hans Trosfæller igen skulde have Tilladelse til at vende tilbage til England, hvorfra de for henvend 400 Aar siden vare blevne udjagede. Denne mærkelige Mand, klog Diplomat og sværmerisk Mystiker, var en af de første jødiske Bogtrykkere i Amsterdam, og ligesom han selv ikke blot skrev Hebraisk, men ogsaa Latinsk, Spansk og Portugisisk, omfattede de af ham trykte Værker ogsaa de forskellige Sprog. Maaske blev han Praktiker for at faa sine egne teologiske og filosofiske Skrifter ud paa letteste Maade, maaske for at bøde paa den knappe Gage, han fik som Prædikant og Skolemester — bl. a. for Spinoza, hvis Skæbne han for saa vidt kom til at dele, som han en ganske kort Tid var sat i Ban, om end af ganske anden Aarsag end Disciplen — i hvert Tilfælde gav han ved smagfuldt Bogtrykkerarbejde den nydannede Menighed i Holland et godt Eksempel. Langt betydeligere bleve dog en hel Række andre Amsterdamer Trykkerier, saasom *Immanuel Benvenistes*, hvis største Værk, en Talmududgave (af hvilken et Pragteksempel findes paa det store kgl. Bibliotek) i sin Tid ikke blev skattet paa Grund af de anvendte smaa Typer, men nu søges, fordi den er den lettest tilgængelige af de uden alt for megen Censur trykte Editioner; endvidere udmærkede sig *Josef* og hans Søn *Immanuel Athias*, fremfor alt ved overmaade korrekt og smukt trykte Bibel-

¹⁾ Langt ringere ere de af *E. Hutter* udgivne Polyglotter, som jeg her kun nævner, fordi han i een (Nürnberg 1594), der omfatter nogle Dele af det nye Testamente, har medtaget Dansk mellem Værkets 12 Sprog. Bekendt er hans Forsøg paa, ved Anvendelsen af særlige Typer, at hjælpe Begyndere i Hebraisk med at kende Stammebogstaver fra Hjelpebogstaver.

udgaver, der dels i Original, dels gennem nye Aftryk og Udgaver af *v. d. Hooght*, *Simonis*, *Hahn* og *Theile* ere blevne den Tekst af det gamle Testamente, som Nord-europas kristne Teologer fremfor alle andre have benyttet lige til Nutiden. Den Athiasske Udgave af Maimonides's Mischne Thora (Fig. 14) regnes for den smukkeste af dette ofte trykte store Værk. I den tysk-polske Menighed fremstod ogsaa betydelige Bogtrykkere, saasom *Uri Phoebus ha-Levi*, Lægen *Naftali Hirz* og *Moses Kosman*, og paa en vis Maade forenedes begge Sider af det, gennem Aflæggere indtil vore Dage bestaaende, ved *Samuel Proops* i Slutningen af det 17de Aarhundrede grundlagte Trykkeri og Bogforlag. *Moritz Steinschneider*, den endnu utrætteligt arbejdende enestaaende Bibliograf, hvis allerede for et halvt Aarhundrede siden udkomne Afhandling om jødisk Typografi og jødisk Boghandel meget af det her meddelte skyldes, har træffende bemærket, at som *Daniel Bomberg* var et Sidestykke til *Aldus Manutius*, saaledes var *Proops* en Slags jødisk *Cotta*. Alt, hvad det store Publikum forlangte, blev leveret fra *Proops's* Hus. Og han sørgede, ved at købe Athias's Matricer, for at faa saa gode Typer, som kunde tilvejebringes. Det første hebraiske Forlagskatalog, som kendes, er *Proops's* fra 1730. Fortegnelsen vidner mere om hans Forretningsdygtighed end om Lyst til at udgive Bøger, der kun havde en snævrere Købekreds. Men ved Siden af de nævnte blomstrede en Række Trykkerier baade i Amsterdam og andre hollandske Byer, i hvilke ogsaa kristne lærde og Praktikere toge kraftigt Del, og hvorfra der leveredes saa smukke Arbejder, at de ubetydeligere Trykkerier i andre Lande paa Titelbladene satte, at Bøgerne vare trykte med Amsterdamer Typer¹⁾, ligesom tidligere *Bomberg's* Navn havde dækket svagere Arbejder. Den største rabbiniske Bibel, der eksisterer, udgaves i Amsterdam 1724—28 af Rabbinsassessoren *Moses Frankfurter*. Det var da ogsaa fra Amsterdam, at Anstødet skulde gives til Opblomstring af Bogtrykkerkunsten i de polske Lande.

Men vi have først at vende vort Blik andetsteds hen. I de Aarhundreder, hvis typografiske Historie her er skitseret, var der selvfølgelig trykt overmaade meget vidt omkring i de forskellige Lande. Og hvor Jøderne selv enten ikke havde Evne eller ikke fik Tilladelse til at oprette egne Trykkerier, havde kristne Typografer eller lærde søgt at træde i deres Sted. I Frankfurt am Main, Hanau, Frankfurt a. d. Oder, Wilmersdorf, Fürth, Berlin, Dessau, Hamborg og langt flere bekendte og — bortset fra Trykkerierne — ukendte Stæder, end nogen Oldfux i »Den stundesløse« kunde opregne, tryktes der mangfoldige hebraiske Værker. Hvor Bogtrykkerens egne Kræfter ikke sloge til — f. Eks. ved de kostbare Talmud-udgaver — traadte mange Gange offervillige Mæcener til, der tilskød overordentlig store Summer, for at Bøgerne kunde udkomme, sælges til overkommelig Pris eller endog bortskænkes til de talrige Studieanstalter. I Forbigaaende nævner jeg som Danmark vedkommende *Moses Josef Wessely*²⁾, der som »directeur des com-

¹⁾ Om den Anseelse, de hollandske Trykkerier i det hele stod i paa denne Tid, aflægger et Sted i *Falsters* »Den utidige Rangsyge« Vidnesbyrd:

»Hvad Ære er det for en Bog
Af hollandsk Tryk at prale
Samt prægtig Titel, naar den dog
Ej Hoved har og Hale?»

²⁾ Stamfader til en højt begavet, nu næsten uddød, dansk jødisk Slægt. I denne Sammenhæng nævner jeg kun *Moses Mendelsohn's* Medarbejder, Digteren og Exegeten *Naftali Hartvig Wessely*,

משנה תורה

הוא

היד החזקה

לדגש הגדול הרב והגאון רבינו משה בר מיימון זצ"ל

עם השנת הרא' כ' ו'ל' ופירוש הרב מגיד משנה : וגם רבקה משנה לטאן השפלא
 כשה' דר יוסף קאר' וצ"ל : ועוד נתרברו לטהורים האלה רעגל עז' והערת מימניוח :
 ובתקל הראשון על הלכות קדוש החדש פירוש רבינו עובדיה ופיר' לר'
 ן הביב : עם כל הצורות השיטות בין להלכות אלו' בין להלכות
 שבת וסוכה : חדשנו בחלק השלישי התמונת השיטה
 'לרבות כלא' ורעם וכלא רבים' ושגשג אותם
 בסוף הספר בקונטרס לבדו :
 ובחלק הח' נרשמו הרמטות
 השיטות להלכות מבידה
 ושנהבין כל אמת
 ואחת במקומה :

זהו מסוף על המשנים מורה מקום חסום כבלי' של דברי רב' סגור וסגור משגם סגור וחדש מקום סגור
 הסגור של דברי רבינו סגור וצ"ל :

וישינו עליו שתי מפרשות גדולות ורבות : אחת על סדר הפרקים בכל חלק החלק : ואחת
 בהחמת חלק הרביעי על דרך אלפא ביתא : החה למעינים לעינים
 למצוא בנקל מבוקשו איש איש על דגלו' :

יהוסכנו סלי' בסוף כל אחד מחלקיו ביאור נפלא על ספר משנה, סוכות הוא הסוכה החוסק מוסר
 אברהם די בוטון אשר עיני כל אליו יסגרו ולחם משנה ילקטו יום יום :

וזכר נפלא וזה עשה

חלק רביעי

חנה וחנניה בשנים נכס כפיו נחל' וספקים רבה כראיה אחר ראיה ועם חוסרת כחם חסרונת אשר היו נדפוסים בחלשים
 כלל מפי סופרים וחי' ספרים נדפד' שאל חשלה של ידי סופרים סגולה כה' שלמה יודרה לאון די' :

באמשטרדם

בדפוס ובמנזר הבית החדש עמנואל בן היישיש הנכבד

כה"ר יוסף עמיאש זצ"ל :

שנת

הדפסת נכתב אלהם הוא

לפ"ק

COM PRIVILEGIO.

Fig. 14. Titelblad til Bd. IV af Maimonides's Mischne Thora, Amsterdam 1702. Ca. 1/2 af Originalens Størrelse.

merces pour Sa May. Danoise« Amsterdam 1695 bekostede en Pragtudgave i Folio af Liturgien for Paaskeaftenerne, til hvilken en Proselyt *Abraham ben Jakob*, efter Sigende tidligere evang. Præst i Rhinegnene, skar Kobbertavler til Illustrationer¹⁾ og et tilføjet stort Kort. Her kan jeg ogsaa omtale, at den i København bosatte lærde *Meir ben Isak* til Minde om sin afdøde Velgører *Moses Meyer* eller *Hausen* — der bl. a. havde hjulpet den ovennævnte N. H. Wessely til at faa sit store Værk *Schire Tifereth* trykt — 1787 udgav et rabbinsk Værk, paa hvis Titel den afdødes Navn fremhæves saa stærkt, medens den beskedne Forfatters eget Navn maa findes i Antydninger inde i Bogen, at endog Bibliografer som *Azulai* og *Steinschneider* ere blevne ledede paa Vildspor. Denne Bog er trykt i Hamborg ligesom en lignende, Forfatteren 1803 udgav efter Velgørerens Søns Død. Bekostningen bares af Familien, derimellem Hofraad D. A. Meyer og den senere Etatsraad M. L. Nathanson. — Men lige saa lidt som mellem de kristne Bogtrykkere opstod der nogen Aldus eller Soncino mellem de mangfoldige jødiske Boghaandværkere i Tyskland. Var der en enkelt, der ragede op over Mængden, som den lærde Bibliograf *Sabbattai Bass* (s: Bassist, fordi han som yngre havde medvirket som saadan i Synagogen i Prag), der i Slutningen af det 17de Aarhundrede nedsatte sig som Bogtrykker i Dyhrenfurth i Schlesien, saa tog falske Anklager for Angreb paa den kristne Religion og saadanne Anklagers sørgelige Følger Modet fra ham og hans Efterfølgere. En med *Sabbattai Bass* i Lærdom jævnbyrdig Bogtrykker gjorde et Aarhundrede senere Byen Rødelheim — ved Frankfurt a. M. — berømt i den jødiske Verden ved de herfra udgaende meget omhyggelige Udgaver af Pentateuchen, den daglige Bønnebog og Festdagsbønnerne. *Wulff Heidenheim*, Mesteren herfor, havde endnu ikke Stereotypien til Raadighed. Men han lod Satsen staa fra Udgave til Udgave, kun rettende de Fejl, der i Mellemtiden vare fundne. Han opnaaede derved, i Modsætning til det, der desværre ofte sker, at hver ny Udgave blev korrekte end de ældre; men Fagmænd, der høre, at f. Eks. Festdagsbønnerne udgøre 9 Bind, ville forstaa, at han vandt mere Ære end Gods ved at lade en saa betydelig Typemasse ligge aarevis ubenyttet hen. Trykkeriet bestaar endnu. Af den meget billige Udgave af de daglige Bønner er udkommet 126 Oplag, foruden at den andetsteds ganske er efterlignet. Nu ere slige Oplag vel ret betydelige og vare sikkert ogsaa mange af Proops's Oplag i Amsterdam eller allerede nogle af Bombergs i Venedig. Athias's Bibeludgave af 1667, der jo havde baade kristne og Jøder som Købere, udkom i 5000 Eksemplarer. I Incunabelperioden var et Oplag paa 300 Eksp. vistnok det almindelige, senere finde vi af gangbare Værker trykt Oplag paa 500 Eksp. Hvor meget man kunde ekspedere hver Dag var selvfølgelig højst forskelligt. I Almindelighed gik det vistnok hurtigere, end vi vilde være tilbøjelige til at tænke os. En jævn Kvart finde vi gjort færdig paa 10 Dage. Bønnebogen fra Soncino og Casale maggiore (Fig. 9), der er over 600 pag. og besværlig, omhyggelig behandlet, Sats, blev, til Trods for at Trykningen maatte foregaa paa 2 Steder efter hinanden, færdig i

der bl. a. har skrevet et hebraisk Digt i Anledning af en Synagogeindvielse i København 1766, hvilket dog er trykt i Amsterdam. En hebraisk Tale, holdt i Anledning af Christian VII's Fødselsdag 1772, er kun trykt i Forfatterens tyske Oversættelse.

¹⁾ Om Illustrationer, kunstneriske Indfatninger, Initialer og Bogtrykkermærker har jeg slet ikke villet begynde at tale. Nogle Prøver paa Sirtyper vil man finde i de meddelte Afbildninger.

mindre end et Aar, og den ovennævnte Korrektør af den Buxtorfske Bibeludgave (Fig. 12) fortæller, at der hver Dag leveredes ham 3 nye Ark af den ret kombinerede Sats, foruden at han skulde revidere de alt korrigerede Ark, et Arbejde, der frembød særlig Vanskelighed, fordi de kristne Sættere, der ikke forstode det Hebraiske, ved urigtig Korrektur ofte bragte Satsen i Vilderede. Egen Erfaring har lært mig, at det Hebraiskes Gaaen fra højre til venstre ikke bereder Sætteren synderlig Vanskelighed ved Sætning af en større Tekst, men derimod overmaade megen, naar Hebraisk veksler f. Eks. med Tysk, og de 2 hinanden modsatte Bevægelser da kræve særlig Opmærksomhed.

Hvad der i Norden blev trykt af Hebraisk var forholdsvis lidet betydende. I København skulde Universitetsbogtrykkeren være forsynet med østerlandske Skrifter, og i et Antal Disputatser, Programmer, leksikalske, grammatikalske og exegetiske Værker er der gjort Brug af det Hebraiske. *Heinrich Waldkirch* indførte ca. 1598 uskønne hebraiske Typer fra Wittenberg. Smaaestykker af Bibelen tryktes af *Sal. Sartor* (1631) og *Henrik Göde* (1663). Af andre Bogtrykkere, der i det samme og næste Aarhundrede fik Brug for Hebraisk, nævner jeg *Corfitz Luft*, *Chr. Wering*, *J. G. Høpfner*, *A. H. Godiche*, *N. J. Møller* og *E. Berling*. *Marius Fogh*, der blev Byfoged i Odense, da han ikke kunde opnaa et Professorat i København, udgav 1734 en Bearbejdelse af *Isak Abarbanels* Kom-

mentar til I Mosebog Kap. 49 paa I. C. Rothes Forlag; det godt behandlede Værk, der endnu 1893 bødes til Fals for lysthavende i et Schubothesk Forlagskatalog, har intet Trykkernavn. Skulde det være trykt i Udlandet? Af de ældre videnskabelige Værker maa fremhæves *Chr. Nolds* Partikelkonkordants¹⁾, trykt paa Forfatterens Forlag hos *Corfitz Luft* 1679. Den anselige Kvart, 1210 tættrykte Sider, vidner baade om Forfatterens Jernflid og om Bogtrykkerens Omhu. Interessant i forskellige Retninger er den *Canticum Canticorum Salomonis*, som Præsten Lauritz Pe-

¹⁾ D. v. s. en Angivelse af de Steder i Bibelen, hvor hvert af de talrige hebraiske Smaaord forekomme. Mange Steder ere helt aftrykte, oversatte paa Latin og udførligt kommenterede.

Fig. 15. Titellblad til *Minchat Samuel*, København 1787. Ca. $\frac{1}{2}$ af Originalens Størrelse. De store Bogstaver ere skaarne i Træ.

derssen¹⁾ i Nykøbing F. udgav 1640, skønt den egentlig var Bryllupsgave 1634 til Chr. IV's Søn Christian (valgt til »Kong Chr. V«, men død før Faderen) og hans Brud Magdalena Sibylla. Nykøbingpræsten har nemlig omdigtet Salomons Højsang i nye hebraiske Vers, som tillige med tilsvarende danske Vers, en latinsk Kommentar og de dertil hørende Melodier danner et Hele, der i det mindste vidner om Mandens gode Hensigt. Trykt er Bogen — jævnt godt — hos *Melchior Martzan*. Det var ligeledes for et Bryllups Skyld, nemlig for gennem Bogsalg at erhverve Udstyr til sin Datter, at *Samuel ben Isak* fra Schwerin ved Hjælp af sin Søn *Jakob* 1787 hos *Thiele* lod trykke nogle Noter til Talmud under Navnet *Minchat Samuel* (Fig. 15). Udstyrelsen er saare tarvelig. Sætteren har ikke forstaaet at slutte Kolonnerne og har derfor tilsat de saakaldte Kustoder (d. v. s. betydningsløse Begyndelsesbogstaver af den følgende Linie), og Trykkeriet var aabenbart daarligt forsynet med de brugelige Abbreviationstegn, da alle mulige andre Smaategn bruges i Stedet derfor. En Smule bedre ere nogle Smaaværker, som *Eljakim* eller *Jacob*, Søn af *Israel Soldin*, havde forfattet og som han selv satte og trykte hos *Thiele*. En lille hebraisk Katekismus, som han udgav 1787 og som med fornyet Titel og Indledning men ellers med de gamle Tekstark paa ny udsendtes 1788 (da formodentlig til Udlandet), viser, hvor mangelfuld Forsyningen var. De 13 Trosartikler ere nemlig udeladte paa deres rette Sted, og Forfatteren angiver i en Anmærkning som Grund til Udeladelsen, at han ikke havde Vokaltegn, som her ansaas for fornødne, medens Bogen ellers er uvokaliseret. Trosartiklerne skulle da følge ved Bogens Slutning — men de findes ikke. Et lille Brudstykke af en Naturhistorie, som han samtidig og sammesteds trykte, er dediceret til Suhm, der vel altsaa har bistaet den stræbsomme Yngling. I det hele maa der paa denne Tid have været Bestræbelser oppe for at faa de for Gudstjenesten og Undervisningen nødvendige Bøger trykte her i Landet. *I. M. Israel* fik 1786 Privilegium paa at oprette et orientalsk Trykkeri, men han synes lige saa lidt at have benyttet det som *Kappel Samson*, der 1755 under visse Indskrænkninger fik Lov til at trykke hebraiske Bøger. Fra vort Aarhundrede er særlig at nævne *Fabritius de Tengnagel*, hos hvem der 1833 udkom første Stykke af en hebraisk Bønnebog med dansk Oversættelse af Kateket *E. Levison*. Typerne, der forekomme i 4 Størrelser, ere smukke, og Satsen viser egentlig kun Arbejdernes Mangel paa Øvelse ved de med Accenter forsynede Bibelstykker. Næste Aar lod *N. S. Kalckar* i samme Officin trykke en Samling af sine hebraiske Digte, men i øvrigt tryktes hos *Scharling*, *Schultz*, *Berling*, *Trier* o. a. kun Smaating. De større Sager maatte tilvejebringes fra Udlandet.

I Kiel lod Prof. *H. Opitz* 1709 trykke en Bibel, som han korrigerede 6—7 Gange. Betydningsfuldere var Trykkeriet i Wandsbeck, som dog ikke bestod længe; en af mine Forfædre rejste fra København for (1733) at korrigere et af den faa Aar før afdøde københavnske OVERRABBINER *Israel* efterladt lille men værdifuldt, senere flere Gange oplagt, Ritualværk²⁾. De fra Wandsbeckertrykkeriet udgaaede Arbejder vare dog hverken saa smukke eller saa talrige som de fra det snart

¹⁾ Stamfader til Slægten Thura. Det græske Ord Petra, af hvilket Navnet Peter og dettes Afledninger stammer, betyder som bekendt »Klippe«, hvilket Ord paa Aramæisk hedder Thura.

²⁾ Pieteten mod afdøde lærde, der ikke havde opnaaet selv at se deres Værker trykte, har ofte bevirket, at posthume hebraiske Skrifter ere blevne udgivne.

efter oprettede *Bonniske* Trykkeri i Altona, der endnu bestaar. Navnlig er herfra udkommet store og korrekte Udgaver af Festsagsbønnerne og af *Mischna*. En Tid lang havde ogsaa den meget lærde og meget stridbare *Jakob Emden* (kaldet saaledes efter Byen E., hvis Rabbinat han havde beklædt) sit eget Trykkeri, i hvilket han hovedsagelig trykte — dog meget ufuldkomment — sine egne Værker. Det fortælles, at han, efterhaanden som et Blad Manuskript var færdigt i hans Bolig paa første Sal, gennem et Hul i Gulvet lod det falde ned i Stueetagen, hvor Sætteriet var. Stridsskrifterne skulde hurtigt fra Haanden. I øvrigt har han ogsaa personlig deltaget i Sætningen og Trykningen af sine Bøger.

Det er ovenfor skitseret, hvorledes den hebraiske Typografi tog sit første Opsving i de sydeuropæiske Lande, i hvilke Jøderne ved Middelalderens Ophør endnu vare i Stand til at tage Del i den nye Tids Kultur, hvorledes for anden Gang Typografien blomstrer op i det Land, hvor de i Syd og Øst forfulgte Jøder havde fundet et Hjemsted; vi maa forbigaa Frankrigs og Østrigs ikke ubetydelige Trykkerier i de sidste Aarhundreder. Kun med ganske faa Ord skal her endnu berøres den Epoke, i hvilken vi endnu leve, hvor det Land, i hvilket den største samlede Mængde Jøder lever, maa siges at være det førende. Kosakopstanden 1648 havde tilintetgjort mangfoldige Menigheder i de slaviske Lande; mange vare flygtede, og Trykkeriet i Lublin, der havde produceret meget, blev bragt til Stilstand. En Snes Aar derefter begyndte vel paa ny dets Virksomhed, men det forvandt ikke sit Knæk. Imidlertid trængte dog den store Befolkning til Bøger, og efter at Trangen først var tilfredsstillet ved Import fra Holland og Tyskland, drog i Slutningen af det 17de Aarhundrede Amsterdamerbogtrykkeren *Uri Phoebus ha-Levi* til Galizien og gav, som saa ofte, ved sin egen Virksomhed tillige Anstød til, at andre Bogtrykkere dyrkede og indtil nu i de slaviske Lande dyrke den frodige Mark. I Lemberg tryktes og trykkes overmaade meget, baade ældre og nyere Skrifter, men i det hele daarligt og paa slet Papir. Langt bedre var og er Arbejdet i Warschau, men her, som overalt i Rusland, maa Hensyn tages til den ofte ganske sindssvage Censur. Ganske fortrinlige og store Arbejder ere udkomne fra Officinerne i Szitomir og Slowita, men medens mange af de russisk-polske Trykkerier kun have levet kort, har det store *Rommske* Trykkeri i Wilna trods den Modgang, som har ramt de russiske Jøder, vidst at hævde sig gennem flere Menneskealdre og har foruden en Mængde andre større og mindre Skrifter (Fig. 16) leveret 3 fuldstændige Talmududgaver, den ene med flere Noter og Fortolkninger end den anden. Det er ikke blot nyere lærdes kritiske Noter, her fremkomme, men hidtil utrykte Værker fra den tidlige Middelalder have de driftige Ledere ladet afskrive i Vesteuropas Haandskriftsamlinger. Og disse Komplekser af Bøger — mit Eksp. af den sidste Rommske Talmududgave udgør, Tillæggene indbefattet, 29 Bd. i Royalfolio — leveres paa Grund af Arbejdskraftens Billighed og Kundekredsens Storhed til en efter vore Forhold latterlig billig Pris. Stereotypien og Hurtigpressen ere nu selvfølgelig tagne i Tjeneste. — En Opregning af de smaa og store Trykkerier i de slaviske Lande og i Ungarn, som i dette Aarhundrede er kommet godt med for nyere rabbinsk Litteraturs Vedkommende, vilde være ganske umulig. Alle Arter af Litteratur, original og Oversættelser, teologisk, filosofisk, historisk, naturvidenskabelig, matematisk, Skønlitteratur saavel i Prosa som i Poesi, Aviser og Tidsskrifter, litterære Aarbøger o. s. v. trykkes i mægtigt Omfang, for

største Delen hebraisk, for en Del i den ovenfor nævnte tyske Jargon med hebraiske Bogstaver. Kun een Art Litteratur kendes ikke: Smudslitteraturen. Her er ikke Stedet til at tale om Bøgernes Indhold, og det skal derfor blot nævnes, at mange af de saare talrige nyere Forfattere og de enkelte Forfatterinders Romaner, Digte, historiske Værker, Dagbladsartikler, ere affattede paa et rent og klassisk Sprog; de Termini technici, som Behandlingen af moderne Forhold nødvendigvis kræve, ere ofte dannede paa genial Maade. Dog er det selv for den største Purist uundgaaeligt at optage Ord som Telegraf, Telefon o. l. i det hebraiske Sprog, saaledes som de ere indgaaede i alle andre moderne Tungemaal. Stort aandeligt Røre sætter som bekendt hurtigt Spor i Typografiens Udbredelse. Ligesom Luthers Optræden i sin Tid i Tyskland blev af stor Betydning ogsaa paa dette Omraade, har for Jøderne i de slaviske Lande i forrige Aarhundrede en religiøs Bevægelse, den saakaldte chassidiske, i vore Dage den nationale zionistiske, fremkaldt en Mængde Smaaskrifter, der i det mindste for en Tid gjorde mindre Trykkerier levedygtige. Men jeg vil som Bevis for den Billighed, med hvilken der produceres, kun nævne eet Eksempel. I Berditschev har *Jacob Scheftel* 1894 trykt en Talmududgave, rigtig nok kun med den allernødvendigste Kommentar og denne atter trykt med øjenfordærvende Smaatyper, der slaar alle tidligere, i Warschau trykte, Godtkøbsudgaver af Marken. Den sælges for 5 Rubler, altsaa ikke fuldt 10 Kroner. Den katolske lærde, der skriver under Navnet *Jean de Pavly*, har ladet et Antal Eksemplarer komme til Orléans og gennemskudt det tykke Kvantbind med et Par Hundrede Sider fransk Parafase eller blot franske Titler. Saa koster Bogen, der efter sin Tilblivelse kun kan leveres indbundet, ikke mindre end 125 Francs.

Intet enkelt Land, hverken Tyskland eller Østrig, kan for Tiden i Produktions Mængde maale sig med Rusland; men overalt, fra Jerusalem og Smyrna til Ægypten og Nordamerika og igen til Australien, trykkes der Hebraisk paa en Mængde Steder, hvor der boer saa mange Jøder, at Trang er til Stede til et Officin. Og i broderlig Forening og berettiget Konkurrence med de hovedsagelig for Jøder arbejdende Officiner kappes Institutioner som Nationaltrykkeriet i Paris, Clarendonpressen i Oxford, Ad. Holzhausens Trykkeri i Wien, W. Drugulin i Leipzig, Bibelselskabers og Missionsselskabers Trykkerier om, i højere Grad end nogen Sinde tilforn, paa bedste Maade at gengive Værker i det Oldsprog, som saa vidunderligt har bevaret sig levende gennem de mange Aarhundreder.